

Arapça Sözlük Yazım Tarihinin *Ķāfiye* Ekolünde *et-TaĶfiye'nin Konumu**

İBRAHİM EMRE ÖZDOĶAN

Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye
Ankara University Graduate School of Social Sciences, Türkiye
ibrahimozdogan147@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-8336-2044>

SONER GÜNDÜZÖZ

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Türkiye
Ankara University Faculty of Divinity, Türkiye
gunduzoz@ankara.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-8369-3388>

Öz

Arap dil bilimi, hicri 1. asırdan itibaren girifilen bireysel çabalarla oluşmaya başlamıştır. Bu oluşum sürecini takip eden dönemde, özellikle hicri 2. asırda ortaya çıkan *Kitābu'l-ʿAyn*, sözlük olma niteliğini aşarak dil bilimine getirdiği katkılarla Arap linguistiğinin önemli ve kapsamlı bir alt dalının önünü açmıştır. Bu da hiç şüphesiz Arap leksikolojisidir. Kendisinden sonra, aynı soydan eserlerin taşıdığı benzerlikler bu eserin öncülüğünü inkar edilemez kılmaktadır. Bu alanda kaleme alınan kitaplar, Arap aklı ve birikimiyle oluşsa da sistem ve düzen bakımından yine Arap aklına ve Arap dili ilgililerine optimize edilmeye çalışılmıştır. Bu uğurda; verilen eserler, farklı dizim kategorilerini benimsemiş, bu tasnif faaliyeti ise sözlük maddelerinin dizimi sırasında dikkate alınacak harfler ile bu harflerin göz önünde bulundurulduğu yönleri üzerine yoğunlaşmıştır. Bu kategorilerden biri de kelime kökünün son harfi öncelenerek dizimlenen sözlüklerdir. Sanatsal kaygılar, Arap olmayanların erişim kolaylığı ve Arap dil morfolojisi gereği son harfin çoğunlukla değişikliğe uğramaması gibi saiklerle oluşan bu kategori, hicri 4. asrın dil alimi Ebū Naşr İsmāʿil b. Ħammād el-Cevheri (ö. 400/1009) ile tanınmış olsa da çalışmamızın iddiası, hicri 284 yılında vefat eden el-Yemān b. Ebi'l-Yemān Ebū Bişr el-Bendeni'cinin bu kategoride sözlük yazan ilk dil alimi olduğudur. Kendisi ve eseri hakkında yeterince çalışma yapılmayan bu dil aliminin eseri *Kitābu't-TaĶfiye fi'l-LuĶa*'dır. Bu çalışma, ilgili alanda erişilen ve yapılan taramalar sonucu ulaşılan doneleri aktarmayı; bu donelerin ışığında ise *Kitābu't-TaĶfiye fi'l-LuĶa*'nın, Arap leksikolojisinde hak ettiği konumu tespit etmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Arap Sözlükçülüđü, el-Bendeni'ci, *Ķāfiye* Ekolü, *Kitābu't-TaĶfiye*.

The Position of *al-Taqfiya* in the Rhyme School of Arabic Dictionary Writing History Abstract

Arabic linguistics began to be formed with individual efforts since 1st century of Hijrah. The *Kitāb al-Ayn*, which emerged in the period following this formation process, especially in the Hijri 2nd century, paved the way for an important and comprehensive sub-branch of Arabic linguistics with its contributions to linguistics beyond being a dictionary. This is undoubtedly Arabic lexicology. The similarities with the works that came after it make the pioneering of the work undeniable. Even though the books written in this field were created with the Arabic mind and knowledge, they were tried to be optimized in terms of system and order for the Arab mind and those who are interested in the Arabic language. For this purpose, the given works have adopted different syntax categories, and this classification activity focuses on the letters to be taken into account during the syntax of the dictionary items and the direction in which they are considered as well. One of these categories is the dictionaries that are based on the last letter of the word root. This category, which consists of artistic concerns, ease of access of non-Arabs and the fact that the last letter is mostly not changed due to Arab language morphology, is although known with the language scholar of the 4th century of Hijri, Abū Naşr Ismā'īl ibn Ḥammād al-Jawharī (400/1009), the claim of our work is Al-Yamān b. Abī'l-Yamān Abū Bisr al-Bandanījī who died in 284 Hijri is the first language scholar to write a dictionary in this category. The work of this linguist scholar, whose work has not been sufficiently studied, is *Kitāb al-Taqfiya fī al-Lughā*. This study aims to present the data obtained from the researches in the related field and to determine the deserved position of *Kitāb al-Taqfiya fī al-Lughā* in Arabic lexicology in the light of these data.

Keywords: al-Bandanījī, Arabic Lexicography, Kitāb al-Taqfiya, Rhyme School.

Giriş

Arapların sözlük yazımına dair girişimleri, göçebe bir yaşam sürmeleri ve okur yazar olmamaları gibi nedenlerle gecikmiş; hicri 1. yüzyılın sonlarında Arap olmayanların dil hataları ve Arapların yeni tanıştığı kavramları isimlendirme gerekliliği sonucunda dilin korunması ihtiyacı doğmuştur. Ancak Arapçanın korunması, İslam dininin kitabı olan Kur'an-ı Kerim başatlığında İslam bilimlerinin gelişimine de etki edeceğinden, Arap dilinin bozulmaması ve teolojik yönünün zaafa uğramaması gibi etkenler, İslam alimlerini bu alanda çalışmalar yapmaya sevk etmiştir. Bu çalışmalar, nahiv kuralları ile sözlük kitaplarında yoğunlaşmıştır. Başlangıçta, sık görülen hataları ele alan eserler, zamanla kuramsal bir kurumsallığa evrilmiştir.¹ Özellikle 'Abbāsiler döneminde karşılaşılan; terminolojik birikimin nosyon haline getirilmesi, yeni fikir yapılanmaları, daha önce bilinmeyen varlıklar, *dīvān* ismi verilen yönetim birimlerinin oluşturulması,

* Bu çalışma İbrahim Emre Özdoğan'ın Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde 2023 yılında tamamlanan "El-Bendenîcî'nin Kitābü't-Takfiyesi ve Sözlükbilim Açısından Değeri" başlıklı yüksek lisans tezinden hareketle kaleme alınmıştır.

¹ Cemal Muhtar, "İslamda Sözlük Çalışmaları," 365; Reinhart Dozy, *Tekmiletu'l-Me'acimi'l-'Arabiyye*, 13-14.

müziğe dair ezgiler ile Rum ve Fars menşeli çalgı gereçlerinin ortaya çıkması gibi linguistik yönlü sorunsallar, Arap dili sözlüklerinin önemini artırmış, yaygın hale gelmesinin önünü açmıştır.²

Dil malzemesinin toplanması şeklinde kendini gösteren sözlük yazım çalışmaları; kelimelerin gelişigüzel, tematik, son aşamada ise tüm kelimeleri kapsayacak şekilde dizimlenmesine dayalı üç türde gelişim göstermiştir.³ Bu türlerin yazımının, zaman dizinsel olarak birbirini takip etmeyip aynı dönemde yer almış oldukları da unutulmamalıdır.⁴ Söz konusu dil malzemesi derleme faaliyeti, dillerinin fasih olduğuna inanılan ve *bādiye* kelimesiyle ifade edilen alanlarda yaşayan kimselerle kurulan iletişimle başlamıştır. Bu da kaynağın ilk ağızdan dinlenmesi anlamına gelen *semā'* yoluyla gerçekleşmiştir. Ancak ilk aşamayı takip eden süreçlerde, geride oluşmuş literatürden yararlanmayı ifade eden *iktibās* ve *terciḥ* yöntemleri, *semā'*a duyulan gerekliliği azaltmıştır.⁵

Arapça sözlük yazım alanının önünü açan ve Arap linguistiğinin leksikolojik dalına zemin hazırlayan çalışmalar bireysel derleme gayretleri olsa da bu girişimlerin *ğarību'l-Ḳur'ān*, *ğarību'l-ḥadīs* ve monografik sözlükler ile bunlara paralel gelişim gösteren müstakil sözlük çalışmaları üzerinde yoğunlaştığı söylenebilir. İşte bu anlayış; Arap sözlük biliminin Ḥalīl b. Aḥmed el-Ferāhīdī (ö. 175/791) ile başlayıp Ebū Zeyd el-Enṣārī (ö. 215/830) ve Aşma'ī (ö. 216/831) öncülüğünde gelişim gösterdiği fikrini⁶ çürütmektedir. Zira Ḥalīl b. Aḥmed'in hocalarından Ebū Ḥayret el-A'rābī (ö. 153/770), Arap kültüründe yer edinmiş böcek isimlerini bir araya getirdiği *Kitābu'l-Ḥaṣerāt*'ı kaleme almıştır.⁷ Bu eser de monografik düzeyde hazırlanmış sözlüklerden biri olarak kabul edilmelidir.

Sözlük yazım işi; malzeme derlemi, ana kelimelerin belirlenmesi, kelime dizimi, anlam açıklamaları ve ön söz yazımı olmak üzere beş temel aşamadan oluşmaktadır.⁸ Bunların ilk aşaması olan dil malzemesinin derlemi, zaman ve mekana dair sınırlamaların güven gölgesinde, ardından da var olan ya da kabul görmüş bilgilerin birbirine kıyas edilmesi ile sistematik bir hal alırken⁹, ortaya çıkan eserlerin yöntemleri farklılık arz etmiş; bu da Arap

² Aḥmed Emīn, *Ḍuḥa'l-İslām*, 313-314.

³ Emīn, *Ḍuḥa'l-İslām*, 302.

⁴ Nevin Karabela, "Cevherī ve Sözlük Bilimine Katkıları," 631.

⁵ Johann Fück, *el-'Arabīyye Dirāsāt fi'l-Luḡa ve'l-Leḥecāt ve'l-Esālīb*, 153-154.

⁶ İlgili fikrin savunucuları ile dayanakları için bkz. Buṣeyne 'Uşāmenīyye, "Bidāyātu'l-Mu'cemi'l-'Arabī beyne'l-Ḥalīl el-Ferāhīdī ve 'Abdullāh b. 'Abbās," 8-22.

⁷ Soner Gündüzöz, "Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları," 33.

⁸ 'Alī Maḥmūd eṣ-Şarrāf, "Uşūlu'l-Mu'cemi'l-'Arabī," 172.

⁹ Emīn, *Ḍuḥa'l-İslām*, 300-301; 'Abduşşabūr Şāhīn, *Dirāsāt Luḡavīyye*, 62.

leksikoloji biliminde sözlük türlerinin sistemlerine göre sınıflandırılmasını zorunlu kılmıştır. Sözlük eserlerinin farklı yönleri temel alınarak yapılan pek çok sınıflandırma bulursa da bu çalışmanın konusu olan *Kitābu't-Taḳfiye*'nin öne çıktığı “son harfe göre dizim” yöntemi, çalışma içeriğinde Arap sözlük türlerini “sistem bakımından” aktarmayı gerektirmektedir. Arap dilinde yazılmış sözlükler, sistemleri bakımından taklīb ve fonetik, tematik, vezin ve kalıp ile alfabetik olmak üzere dört ana başlık altında incelenmektedir. Alfabetik sistem ise; kökün ilk harfi, kökün tüm harfleri, kelimenin tüm harfleri ve kökün son harfi olmak üzere kendi içinde farklı dallara ayrılmaktadır.¹⁰ Bu çalışmada; *Kitābu't-Taḳfiye*'nin Arap sözlük bilimi tarihindeki önemi ve konumunu saptamak amacıyla, monografik nitelikte olmayıp söz varlığını kapsamayı amaç edinen ve sistemli ilk sözlük olan Ḥalīl b. Aḥmed'in *Kitābu'l-'Ayn*'i ve onunla aynı yöntemi izleyen diğer sözlükler hakkında bilgi verilecek; ardından alfabetik sistemler hakkında genel bilgi verildikten sonra kökün son harfi temel alınarak yazılmış sözlükler üzerinde durulacaktır.

Eserlerini *taḳlīb* sistemine göre yazan Arapça sözlük yazarları, kelimelerin kullanımda olanlarını *musta'mel*, geçerlik kazanmamış olsa da kullanım potansiyeli bulunanları *muhmel* terimiyle karşılayacak şekilde kategorilendirme eğilimindedir. Hiç şüphesiz, sözlüğünü bu yöntem üzere kaleme almış ve yeni kelimeleri harf dağılımları ile oluşturmuş ilk Arap dil bilgini Ḥalīl b. Aḥmed'dir.¹¹ Bu bağlamda Ḥalīl b. Aḥmed'in *Kitābu'l-'Ayn*'i günümüzde de “bir kelimenin harflerinin yeri değiştirilerek elde edilen kelime” şeklinde tanımlanan¹² *anagram* kavramını karşılayan bir örnek niteliğindedir.¹³ Ḥalīl b. Aḥmed ile gün yüzüne çıkan bu sistem, sözlük yazımına dair bir girişimin ötesinde semantik ve fonetik bir birikimin de önünü açmıştır.¹⁴ Sözlük yazımında bu yöntemin benimsendiği diğer eserler arasında; İbn Dureyd'in (ö. 321/933) harflerin sıralamasında mahreçler yerine alfabetik dizimi temel alan¹⁵ *el-Cemhere*'si, el-Ezherī'nin (ö. 370/980) içerdiği hadis senedi, yazar ile eser isimleri ve beyit şerhleriyle hacim olarak gerideki iki eseri aşan¹⁶ *Tehzību'l-Luġa*'sı, el-Kālī'nin (ö. 356/967)

¹⁰ Gündüzöz, “Arap Sözlük Bilimi,” 52.

¹¹ Mehdi el-Maḥzūmī, *el-Ḥalīl b. Aḥmed el-Ferāhidī A'māluḥü ve Menāhicuḥü*, 150-152; Aḥmed Muḥtār 'Umer, *el-Baḥṣu'l-Luġavī 'inde'l-'Arab*, 179.

¹² TDK, “Anagram”, 94.

¹³ John A. Haywood, *Arabic Lexicography*, 41.

¹⁴ 'Umer, *el-Baḥṣu'l-Luġavī*, 179.

¹⁵ Nasuhi Ünal Karaarslan, “el-Cemhere,” *DİA*, 7:323.

¹⁶ Hüseyin Elmali, “Tehzībü'l-luġa,” *DİA*, 40:330.

Endülüs'te yazılan ilk sözlük olmasıyla öne çıkan ve *Kitābu'l-ʿAyn*'dan farklı olarak ʿayn yerine hemze ve he harfleriyle başlayan¹⁷ *el-Bāriʿ fi'l-Luġa*'sı, es-Şāhib b. ʿAbbād'ın (ö. 385/995) kelime hazinesi bakımından zengin ancak sevahidi az olan¹⁸ *el-Muḥiṭ fi'l-Luġa*'sı ve İbn Sīde'nin (ö. 458/1066) önceki eserlerde dağınık halde olan sözlük malzemelerinin toplanması, açıklamalarda daha dikkatli davranılması ve sözlüklerde yer alan dil bilgisi hatalarının düzeltilmesi ile öne çıkan¹⁹ *el-Muḥkem ve'l-Muḥiṭu'l-Aʿzam*'ı yer almaktadır.

Bir sözlüğün alfabeğe göre dizimi söz konusu olduğunda, Batı menşeli sözlüklerde kullanılan yaygın yöntem mastarın temel alınmasıdır. Arap dilinde yazılan sözlüklerde ise bu durum farklı bir seyir izleyerek kelimenin fiil hali ya da bizzat harflerin kendisi temel alınmıştır. Her ne kadar kelimenin fiil hali ya da harflerin fonetiği temel alınsa da Arap sözlükçülüğünün alfabetik dizim yönteminde tek bir yapı bulunmamaktadır. Bunlar da kökün ilk harfi, kökün son harfi, kökün bütün harfleri ve kelimenin tüm harfleri olmak üzere dört türde karşımıza çıkmaktadır.²⁰

Sözlük maddelerini, sözü edilen yöntemlerin ilki ile, yani kelime köklerinin ilk harfine göre sıralayan ilk sözlük yazarı Ebū ʿAmr İshāq b. Mirār eş-Şeybānī (ö. 213/828), eseri ise *Kitābu'l-Cīm*'dir.²¹ Ancak bu eserde ilk harf dışında bir düzen bulunmaması, aranan kelimenin bulunmasını zorlaştırmaktadır.²² İbn Dureyd'in *el-Cemhere*'sinde ise kökün ilk harfi dikkate alınsa da *taḳlīb* sistemi de uygulanarak "taḳlīb teorisine²³ dayalı alfabetik sistem" oluşturulmuştur.²⁴

Kelime kökünde yer alan harflerin tümü dikkate alınarak hazırlanan sözlüklerin ilki, İbn Fāris'e (ö. 395/1004) ait *Muḥmelu'l-Luġa* ile *Muʿcemu Meḳāyisi'l-Luġa* eserleridir.²⁵ *Muʿcemu Meḳāyisi'l-Luġa*'da, "türeyen ve kendisinden türetilen" şeklinde karşılık bulabilecek *mikyās* ve *ferʿ* ismini verdiği terimlerle etimolojik bir girişimde bulunan İbn Fāris, *Muḥmelu'l-*

¹⁷ Süleyman Tülücü, "el-Bāriʿ," *DİA*, 5:74.

¹⁸ İlyas Çelebi, "Şāhib b. Abbād," *DİA*, 35:514.

¹⁹ Sehbān Halifāt, "el-Muḥkem," *DİA*, 31:45.

²⁰ Ali Cüneyt Eren, "Arapça Alfabetik Sözlüklerin Tanıtımı," 133.

²¹ İsmail Durmuş, "Sözlük," *DİA*, 37:399.

²² Hulusi Kılıç, "Ebū Amr eş-Şeybānī," *DİA*, 10:98.

²³ Bağlamımız gereği bir sözlük dizim sistemi olarak anılan *taḳlīb* olgusu, İbn Cinnī'nin ortaya koyduğu etimolojik bir kavram olan ve sonraki dilcilerce isimlendirildiği şekliyle *iṣṭikāk-ı kebīr* ile semantik bir zemine taşındığından, günümüz okuyucusunun ufkunu geniş tutmak adına "teori" olarak anılmıştır.

²⁴ Michael G. Carter, *Encyclopedia of Arabic Literature*, 467; Karaarslan, "el-Cemhere," *DİA*, 7:323.

²⁵ Henri Fleisch, "İbn Fāris," 211-212.

Luğa'da ise sahih kelimeleri toplamıştır.²⁶ Ebu'l-Me'ālī Muhammed b. Temīm el-Bermekī el-Luğavī de (ö. 397/1006) alfabetik düzene göre sözlük yazımının bu türünde önemli bir eser vermiştir. O da Cevherī'nin kökün son harfini temel alan *es-Şihāh*'ını alfabetik dizimlemeyle yeniden oluşturduğu *el-Muntehā*'dır. *es-Şihāh*'a eklemeleri de olan eser, *es-Sihāh* üzerine yapılan ilk çalışma olmasıyla ayrı bir öneme sahiptir.²⁷ Sözlük maddelerinin diziminde aynı yöntemi takip eden eserlerden bir diğeri, Ebu'l-Kāsim Maḥmūd b. 'Umer b. Muhammed el-Ḥārizmī ez-Zemaḥşerī'nin (ö. 538/1144) bir mecaz sözlüğü olarak kaleme aldığı *Esāsu'l-Belāğa*'dır.²⁸ Zemaḥşerī'nin bu esere verdiği önem, ilgili dizimi bir ekol haline getirmişse de²⁹ Bermekī'nin zaman dizinsel olarak önce oluşu, eserinin bir müstedrek olarak kabul edilmesiyle birlikte bu ekol konusundaki öncülüğün Zemaḥşerī'ye ait olmaması gerektiğini göstermektedir.³⁰

Kelimelerini kökün son harfine göre dizimleyen sözlükler, alfabetik sözlükler içerisinde oldukça yaygın bir konuma sahiptir. el-Bendenīcī'nin (ö. 284/897) çalışmanın ileriki başlıklarında detaylandırılacak olan *Kitābu't-Taḳfiye*'si de bu ekolün ilk örneğidir. Öte yandan, günümüze ulaşmayan ve İbn Kuteybe'ye (ö. 276/889) ait olduğu iddia edilen *et-Taḳfiye* isimli bir başka eser, bu yöntemin öncülüğü hakkında kesin bir yargıya varmayı zorlaştırmaktadır. Ancak bu konudaki tartışmanın eksenini, elimizde olan eserler üzerinde ve Bendenīcī ile sonrası hakkında yoğunlaşmaktadır.³¹ Bu çalışma, Bendenīcī'nin bu yöntemi ilk kez kullanan dil bilimci olduğu savını önceleyerek, hakim görüşlerin üzerinde yoğunlaştığı İshāḳ b. İbrāhīm el-Fārābī'nin (ö. 350/961) *Dīvanu'l-Edeb*'i ile Fārābī'nin yeğeni İsmā'īl b. Ḥammād el-Cevherī'nin *Tācu'l-Luğa ve Şihāhu'l-'Arabīyye* eserlerinin söz konusu ekoldeki konumunu aktaracaktır. Dolayısıyla bu başlık altında yalnızca söz konusu iki eser ve sonraki eserler hakkında genel bilgiler verilecektir. Zira Bendenīcī sonrası ilk iki asırda *taḳfiye* yöntemini sözlük yazımında uygulayan iki isim Fārābī ve Cevherī'dir.³² Diğer başlıklarda ise ekol öncülüğüne dair savlar tartışılacaktır.

Sözlük maddelerinin son harf dikkate alınarak sıralandığı bu ekolün hicri 3. asır itibarıyla yaygın hale gelmesi birtakım sebeplere dayanmaktadır.

²⁶ Hüseyin Elmalı, "Mu'cemü mekâyisi'l-luga," *DİA*, 30:345.

²⁷ Ahmed 'Abdulgafūr 'Atṭār, *Muḳaddimetu'ş-Şihāh*, 167.

²⁸ Durmuş, "Sözlük," *DİA*, 37:399.

²⁹ Hüseyin Naşşār, *el-Mu'cemu'l-'Arabī*, 549-553.

³⁰ 'Atṭār, *Muḳaddimetu'ş-Şihāh*, 167.

³¹ Naşşār, *el-Mu'cemu'l-'Arabī*, 158.

³² Naşşār, *el-Mu'cemu'l-'Arabī*, 158-159.

Bunlar arasında; düz yazıda *seci*‘, şiirde ise *ḳāfiye* ismi verilen sanat sisteminin gerektirdiği kelime dizim düzeninde uygun bir başvuru kaynağı niteliği taşıması, son harfin şiirsel değeri nedeniyle Arap olmayanların kelime arayışlarında kolaylık sağlaması ve Arap dilinde son harfin ekleme alanı olmaması nedeniyle daha tutarlı bir tarama imkanı sunması gibi nedenler yer almaktadır.³³

Ḳāfiye ekolünün kurucusu Bendenîcî, kelimelerin son harflerini dikkate alırken, ilk harflerine dair hiçbir ayırım gözetmemiştir. Ancak Bendenîcî sonrasında, *ḳāfiye* yöntemi üzere yazılmış sözlükler özelinde farklı gelişim evreleri geçirmekle birlikte zikredilmesi ve açıklanması gereken bir konu da *bāb* ve *faşl* sistemidir. Bu sisteme göre kelimelerin son harflerine *bāb*, ilk harflerine ise *faşl* ismi verilmiştir.³⁴ İlgili sistemin ilk kez uygulandığı *Dīvānu'l-Edeb*; isimlerde kalıp, fiillerde ise türleri alfabetik düzene göre sıralamıştır. “Sālīm, mişāl, ecvef, muḏā‘af, mehmūz ve nāḳiṣ” olmak üzere kelimelerin altı başlıkta sınıflandırıldığı eser, isim ve fiil sınıflandırmalarıyla da morfolojik bir değere sahiptir.³⁵ *es-Şihāh* ise üç asır boyunca geçerli ve üstün görülmüş, sonraki sözlükler için ciddi bir ilham kaynağı olmuştur.³⁶ Kendisinden önceki sözlüklerde kelime bulmanın güçlüklerini nispeten ortadan kaldıran *es-Şihāh*, kelimelerinin *sahīh*, *faşih* ve *meşhūr* nitelikte olmasıyla Arapça sözlük tarihinde kilometre taşı kabul edilmiştir. Eser, 28 *bāb* ve 16 ile 28 arasında farklılık gösteren *faşıldan* meydana gelmektedir. Bu ekole ait diğer eserler arasında; *es-Şihāh*'ın eleştirilerek üzerine eklemelerin yapıldığı ve birçok kelimenin ihmal edildiğinden hareketle sert bir tutumun hakim olduğu Fîrūzābādî'nin (ö. 817/1415) *el-Ḳāmūsu'l-Muḥiṭ*'i³⁷, içerik zenginliği ve detaylı açıklamalarıyla önemli bir yere sahip olan İbn Manzūr'un (ö. 711/1311) *Lisānu'l-'Arab*'i³⁸ ve *el-Ḳāmūsu'l-Muḥiṭ*'in tashihi, tenkidi ve şerhi olan ve günümüze ulaşanlar arasında en hacimli Arapça sözlük olarak kabul edilen *ez-Zebidî*'nin (ö. 1205/1790) *Tācu'l-'Arūs*'u³⁹ yer almaktadır.

³³ Naşşār, *el-Mu‘cemu'l-'Arabī*, 159-160; Hulusi Kılıç, “Tācū'l-luga,” *DĀ*, 39:356-357; Aḫmed b. el-‘Abbās b. el-Cilālī eş Şerḳāvī İḳbāl, *Mu‘cemu'l-Me‘ācim*, 216.

³⁴ İbrāhīm es-Sāmerrā‘ī, “Fi'l-Ḳavāfi ve Kitābu't-Taḳfiye,” 332.

³⁵ Nasuhi Ünal Karaarslan, “İshāk b. İbrāhīm el-Fārābī,” *DĀ*, 12:164.

³⁶ Haywood, *Arabic Lexicography*, 77.

³⁷ Şiddīk Ḥasan Ḥān, *el-Bulḡa fi Usūli'l-Luḡa*, 144-145.

³⁸ Hulusi Kılıç, “Lisānū'l-'Arab,” *DĀ*, 27:195.

³⁹ Michael G. Carter, *Religion, Learning and Science in the Abbasid Period*, 106; İsmail Durmuş, “Zebidî,” *DĀ*, 44:169.

1. Ebū Bişr el-Bendenîcî

Günümüze ulaşan tek eseri *et-Taḳfiye* olan el-Yemān b. Ebi'l-Yemān Ebū Bişr el-Bendenîcî, dil bilgini ve şairdir.⁴⁰ Fars toplumunda yetki sahibi köylü önderi anlamına gelen⁴¹ *dihkân*lardandır.⁴² Hicri 200 yılında görme engelli olarak dünyaya gelmiş; 284 yılında da vefat etmiştir. Bendenîcî; Irak'ta bir bölge ismi olan⁴³, Ḥamza el-İşfehānî (ö. 4/10. yüzyıl) tarafından "Vendenîkân" isminden muarreb olduğu kaydedilen⁴⁴ ve günümüzde de "Mendelî" ismi ile anılan Bendenîceyn'de büyümüştür. Mendelî ise Irak-İran sınırına yakın bir bölge olan ve Diyālâ ilinin başkenti Ba'ḳūba şehrine 93 kilometre uzaklıkta bir ilçe merkezidir.⁴⁵

Ezberlediği şiir ve edebiyat kitaplarının yanı sıra; büyüdüğü bölgede, 'Alî b. Muğîra'nın (ö. 232/847) kitaplarından ezberlediği rivayet edilen ilimler ile "Bir mecliste *ğarîb* ifadeleriyle birlikte 150 şiir beyti ezberledim." sözü, Bendenîcî'nin büyüdüğü bölgede başlayan serüveni sonucu elde ettiği ilmi yeterliliği göstermektedir.⁴⁶ Bendenîcî, ilerleyen dönemlerinde Bağdat'a gitmiş; burada, Aşma'î'nin yeğeni olan Ebū Naşr Aḥmed b. Ḥatîm el-Bâhilî'nin de (ö. 231/846) aralarında olduğu dönemin büyük alimleri ile karşılaşmış; Muḥammed b. Ziyād el-A'râbî'den (ö. 232/847) dersler almıştır. Ayrıca İbnu's-Sikkî (ö. 244/858), Riyâşî (ö. 257/871) ve Ziyādî (ö. 249/863) ile görüşüp onlara birçok kitabı ezber yoluyla aktarmıştır. Ebū Bişr'in günümüze ulaşan eseri *Kitābu't-Taḳfiye*, ulaşmayan ancak biyografi eserlerinde yalnızca ismi geçen eserleri ise *Me'āni's-Şi'r* ile *Kitābu'l-'Arūd'*dur.⁴⁷

Bendenîcî'nin Bendenîceyn, Basra, Bağdat ve Samerra olmak üzere dört bölgede, kendilerinden eğitim aldığı hocaları bulunmaktadır. Bunlardan kaynaklarda ismi geçenler; Ebū 'Abdillāh Muḥammed b. Ziyād el-'Arâbî (ö. 231/845), Ebū Naşr Aḥmed b. Hâtîm el-Bâhilî, Ebu'l-Hasen 'Alî b. Muğîra el-Eşrem (ö. 232/846), Ebū Yûsuf Ya'ḳub b. İshâk es-Sikkî, Ebū İshâk İbrâhîm b. Sufyân ez-Ziyādî, Ebu'l-Faḳl el-'Abbās b. el-Ferec b. 'Alî b. 'Abdillāh er-Riyâşî el-Luğavî olmak üzere altı dil ve edebiyat alimidir.⁴⁸ Kaynaklarda,

⁴⁰ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 122.

⁴¹ Eddî Şîr, *el-Elfâzu'l-Fârisiyyetu'l-Mu'arreb*, 68.

⁴² es-Şafedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, 29:26; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât fi Ṭabaḳâti'n-Nahviyyine ve'n-Nuḥât*, 2:352.

⁴³ Ebū 'Ubeyd el-Bekrî, *Mu'cemu Me'sta'cem min Esmâ'i'l-Bilād ve'l-Mevâdî'*, 1:281.

⁴⁴ Yâkût el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, 1:499.

⁴⁵ Ḥalîl İbrâhîm el-'Aṭiyye, "Muḳaddime," 10.

⁴⁶ es-Şafedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, 29:26.

⁴⁷ es-Şafedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, 29:26.

⁴⁸ el-'Aṭiyye, "Muḳaddime," 19.

Bendenîcî'nin öğrencilerine dair bir bahis bulunmamaktadır. Ancak elimize ulaşan tek eseri olan *et-Takfiye*'nin öğrencileri aracılığıyla bize ulaştığı kuvvetle muhtemeldir. Zira müellifin gözlerinin görmüyor olması, öğrencilerinin olması ihtimali de dahil olmak üzere eseri biri ya da birilerine yazdığını doğrular nitelikte bir bilgidir. Ayrıca eser içerisinde “Bu şiiri bana Ebū Bişr [Bendenîcî'nin künyesi] söyledi” ya da “Ebū Bişr şöyle dedi” ifadeleri de bu durumu kanıtlamaktadır.⁴⁹

Kaynaklarda yer alan bilgiler, Bendenîcî'nin babasından miras aldığı pek çok bahçe ve arazisi olduğunu, bunları satıp ilim yolunda harcadığını belirtmektedir. Tabakat kitaplarında Bendenîcî'nin baba ya da dedesinden söz edilmemesi; Fars kökenli olması ve Araplarda olduğu gibi baba ve dede zikrine önem verilmemesi ile gerekçelendirilmektedir. Zira Fars kökenli olan babası anılmak istenmemiş ya da babası da bu künye ile anıldığından ismi zikredilmemiştir.⁵⁰ Vefat tarihi olarak 284 yılı üzerinde görüş birliğine varılmış olsa da nerede vefat ettiğine dair bir veri bulunmamaktadır. Ancak uzun bir süre Bağdat'ta kalması, vefatının da büyüdüğü bölgede gerçekleşmesi ihtimalini güçlendirmektedir.⁵¹

1.1. *Kitābu't-Takfiye*

Eser, yazarı tarafından “bilim ve edebiyat ehli için kaçınılmaz bir kaynak olma” arzusuyla kaleme alınmıştır. Esere bu ismi vermesinin sebebi ise kelimelerin yalnızca son harflere göre dizilmiş olmasıdır.⁵² Bendenîcî, sözlüğünü yazarken benimsemiş olduğu *kāfiye* sistemi hakkında; sözlük oluşturmada ana unsur olan kelimelerin, *faşih* ve *ğarib* fark etmeksizin ‘elif, bā, tā, sā’ ile başlayan harflerden meydana geldiğini; dolayısıyla kelimelerin bu harflerle sonlandığının farkına vardığını; böylece hatırlayabildiğince kelimeleri topladığını belirtmektedir. Ayrıca bu derleme sonucu ortaya çıkan ürünün belirli bir sisteme sahip olmaması durumunda, çok bilinmeyen kelimelerin bulunmasında zorluk yaşanacağı fikrinden hareketle, taramayı sözlük danışanına kolay kılmak adına ardışık ve bağdaşık bir yöntem üzere kaleme aldığını vurgulamaktadır.⁵³

Kelimelerin son harfi dikkate alınarak hazırlanan *et-Takfiye*, son harfi aynı kelimelerin tamamını tek bir başlık altında vermemiştir. Farklı kelime kalıpları farklı alt başlıklar altında yer almış, her bir alt başlığa da *kāfiye* ismi

⁴⁹ el-'Atiyye, “Muḳaddime,” 21.

⁵⁰ el-'Atiyye, “Muḳaddime,” 9.

⁵¹ el-'Atiyye, “Muḳaddime,” 14.

⁵² el-'Atiyye, “Muḳaddime,” 36.

⁵³ el-Bendenîcî, *Kitābu't-Takfiye fi'l-Luġa*, 36.

verilmiştir. Örneğin; "الْقَيْبُ" kelimesini arayan bir sözlük danışanın, "ب" harfi üst başlığındaki "فَعْلُ" kalıbını içeren *ḳāfiye* alt başlığını bulması gerekmektedir. Ancak bu iki kategori dışında bir düzen bulunmamaktadır.⁵⁴ Öte yandan bu durum; hareke ya da tekil-çoğulluk yönünden farklı kelimelerin aynı başlık altında toplanmış olmasına yol açmıştır. Örneğin; إهَاب, رَغَاب, رَجَاب ve جَنَاب kelimleri hareke ve tekil-çoğulluk bakımından birbirlerinden farklı özelliklere sahiptir. Zira جناب kelimesinin ilk harfi fetha hareketli iken diğerlerinin ilk harfi kesra hareketlidir. Ayrıca إهَاب ve جناب kelimleri tekilken رَغَاب ve رَجَاب kelimleri çoğuldur.

Bendenîcî, sıhhatinde şüphe bulunmayan *faşih* kelimleri toplamıştır. Bu yönüyle *Kitābu'l-Cīm*'den, bunu yaparken *musta'mel* ve *muhmel* kelimleri de ekleyerek potansiyel söz varlığı tespiti gibi bir amaç edinmeyerek de *Kitābu'l-'Ayn*'dan farklı bir noktada konumlanmaktadır.⁵⁵

et-Takfiye'yi el yazması olarak bulan kişi Hamed el-Cāsir'dir (ö. 2000). Eseri inceleyerek, Arap leksikolojisindeki yerine ilişkin görüşlerini editörü olduğu ve halen yayın hayatına devam eden *Mecelletu'l-'Arab* dergisinde aktarmıştır. Cāsir, derginin 1967 yılı sayısındaki makalesinde, bulduğu el yazması nüsha hakkında; 271 varakta 542 sayfa halinde olduğunu, her bir sayfada 15 satır bulunduğunu ve güzel bir *neshî* hatta sahip olduğunu belirtmektedir. el-Cāsir'in aktardığına göre; pek çoğu tam hali ile yazılan kelimelerin bulunduğu başlıklar ise satırın tamamını kaplayacak ölçüde geniş bir şekilde yazılmıştır. Hicri 591 yılının cumartesi gününe denk gelen zilhiccenin yirminci gününde tamamlanan istinsahın müstensihî, 'Alî b. 'Alî b. Aḫmed b. Rıdā b. Muslim'dir. Müstensihînin Cemel Vak'asına ilişkin bir yorumu nedeniyle şîr' görüşe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Elimizde bulunan bu nüshanın kaynağı ise İbn Ḥāleveyh'e (ö. 370/980) ait olmalıdır.⁵⁶ Eseri el yazması olarak bulan Cāsir, eserin tahkikini yapmak üzere bulduğu nüshayı Ḥalîl İbrāhîm el-'Aṭiyye'ye (ö. 1998) emanet etmiştir. İlgili nüsha günümüzde de Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Koleksiyonu, 04670 numarası ile kayıtlıdır.⁵⁷

⁵⁴ el-'Aṭiyye, "el-Bendenîcî ve Mu'cemuhu't-Takfiye fi'l-Luġa," 200.

⁵⁵ el-'Aṭiyye, "el-Bendenîcî ve Mu'cemuhu't-Takfiye fi'l-Luġa," 202.

⁵⁶ Hamed el-Cāsir, "el-Cevherî Leyse Mubtekira Menheci't-Takfiye fi'l-Mu'cemi'l-'Arabî," 582-587.

⁵⁷ "Kitābü't-Takfiye." Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/206441> (20.08.2023).

2. Arap Sözlükçülüğünde “Kāfiye” Ekolünün Başlangıcı Hakkındaki Done ve Değerlendirmeler

Arap leksikolojisi alanında çalışan bilim insanı ve araştırmacılar, alfabe odaklı sözlük dizim türlerinden biri olan *kāfiye* ekolünün kurucusu hakkında üç farklı görüşe sahiptir. Öncelikle, ilgili ekol kuruculuğu ile kastedilenin, “tarihsel zaman içerisinde geçen olayların, öncelik ve sonralıklarına göre belli bir zamansal sıra ile verilmesi” şeklinde tanımlandığı üzere⁵⁸ *kronolojik* olarak sözlüğünü bu yöntemle ilk yazanın kim olduğu sorusunda yattığı bilinmelidir. Kanaatimizce; konumuz etrafında şekillenen tartışma ve çıkarımlar ise öncelik-sonralık yerine yöntemin basit-gelişmiş olarak kullanılması ve sözlüğün yazım amacı ile ilgilidir. Bu bağlamda, tespitlerimize göre ileride detaylandırılacak başlıkların dışında, eksen nitelikte incelenmesi gereken bir alan daha bulunmaktadır. Bu alan, Mısır asıllı Yahudi yazar Sa'îd b. Yûsuf el-Feyyûmî'nin (ö. 331/942), İbrani şiirine dair veriler de barındıran ve iki bölümden oluşan *Sefer ha-Agron* isimli İbranice sözlüğüdür. Ancak çalışmamız için önemi haiz konu, bu sözlüğün ikinci bölümünde kelimelerin son harfleri temel alınarak dizimlenmiş olmasıdır. Cevherî'nin bu sözlüğün varlığı hakkında bilgi sahibi olup olmadığı ya da içeriğinden esinlenip esinlenmediği konusu bilinmezliğini korumaktadır. Günümüze, yaklaşık olarak dörtte biri ulaşan bu sözlük çalışması, ilk 4 asrın Arap dili sözlükleri ile benzerlik ve farklılık yönlerinin belirlenmesi için incelemeye değerdir.⁵⁹ Ayrıca tarihi belirsiz olan, dolayısıyla da Cevherî'ye kronolojik yakınlığı bilinmeyen Sanskritçe sözlüklerde, son ünsüz harfe göre yapılan dizimlerin bulunduğu belirtilmektedir.⁶⁰ Ancak bu bilgilerin tarihsel belirsizliği ile pek çoğunun günümüze -tam olarak- ulaşmamış olması; Bendenîcî, Fārâbî ve Cevherî olmak üzere üç Arapça sözlük sahibi bilgini öne çıkarmaktadır.⁶¹

2.1. Bendenîcî'nin Kāfiye Ekolünün Kurucusu Olduğu İddiası

Arapça linguistik ve leksikoloji alanının bazı modern dönem temsilcileri, kelimeleri son harflerine göre sıralayan ilk sözlük yazarının Bendenîcî olduğunu savunmaktadır. Bu alimler arasında; eseri keşfeden Hamed el-Câsir, tahkik eden Hâlîl İbrâhîm el-‘Atîyye, modern dönemin önde gelen Arap dili ve edebiyatı alimi İbrâhîm b. Aḥmed b. Râşid es-Sâmerrâ'î (ö. 2001) ile

⁵⁸ Ahmet Şimşek, “Kronoloji ve Zaman Algısı,” 77.

⁵⁹ Haywood, *Arabic Lexicography*, 65-66; Ömer Faruk Harman, “Sa'îd b. Yûsuf el-Feyyûmî,” *DİA*, 12:519.

⁶⁰ Arthur Berriedale Keith, *A History Of Sanskrit Literature*, 414.

⁶¹ 'Ubeyd İsmâ'îl, “Riyadetu Medraseti'l-Kāfiye,” 38.

Mısırlı düşünür ve yazar ‘Abduşşabūr Şāhīn (ö. 2010) yer almaktadır. Diğer taraftan, Carl Brockelmann’ın yazarı olduğu ve Arapça yazma eserler literatürü özelinde İslam kültür tarihine ilişkin ünlü bir eser olan⁶² *Geschichte der Arabischen Litteratur* ve benzer kitaplarda *et-Taḳfiye*’nin anılmamış olması, onun Arapça sözlük tarihindeki yerine halel getirmemelidir. Zira yalnızca ülkemizde bir ciltte birden fazla risalenin bulunduğu ciltler dışarı tutulduğunda bile 300.000’in üzerinde yazma eserin bulunduğu belirtilmektedir.⁶³ Durum böyleyken dünya sathında tüm yazma eserlerin gün yüzüne çıkmış olması mümkün görünmemektedir.

Cāsir’in konuyla ilgili görüşleri, eseri keşfeden kişi olması nedeniyle ayrı bir önemi haizdir. O, Cevherī’nin *eş-Şihāh*’ının, -yazarı, ön sözünde ilk olduğunu iddia etse de- *kāfiye* isminde yeni bir dizim metodu geliştirdiğine karşı çıkmaktadır. Bu görüşünü de Cevherī’den en az yüz yıl önce yaşayan bir dil aliminin bu metodu uygulamış olduğuna dayandırmaktadır. Bu alim de el-Yemān b. Ebi’l-Yemān Ebū Bişr el-Bendenī’den başkası değildir.⁶⁴

Eserin bu çalışma tarihi itibarıyla tek tahkikinin sahibi Ḥalīl İbrāhīm el-‘Aṭiyye’nin ekol kuruculuğu hakkındaki görüşleri, tahkik çalışması ve tahkik sırasındaki taramaları nedeniyle dikkate alınmalıdır. O, Bendenī’yi bu yöntemi ilk kullanan kişi olması nedeniyle ekol kurucusu olarak kabul ederken Bendenī’nin *bāb* ve *faşl* sistemini uygulamamış olmasına da dikkat çekmektedir. Ancak ona göre ilgili sistemin uygulanmaması, yöntemi ilk kez kullanmış olmasından bağımsız bir veridir.⁶⁵

İlimli bir yaklaşım benimseyen Sāmerrā’î; Bendenī’nin ilk oluşunu kabul etmekle birlikte, Cevherī’nin *eş-Şihāh*’ı ile karşılaştırılmasının doğru olmadığını belirtmektedir. Zira ona göre iki eser arasındaki kapsam farkı, karşılaştırılmalarını engeller niteliktedir. Çünkü *et-Taḳfiye*, kāfiye paydasında birleşen kelimeleri, ilk harfleri dikkate almadan bir araya getirirken; *eş-Şihāh*, kelime kalıplarını dikkate almadan ilk ve son harfleri gözetmektedir. Sāmerrā’î, bu veriye dayanarak, *et-Taḳfiye*’nin ekol içerisindeki ilk eser olduğunu kabul etmekle birlikte kapsamı nedeniyle tematik bir sözlük olduğunu ifade etmektedir. Ona göre *et-Taḳfiye*, hafızada

⁶² Mehmet Kanar, “Geschichte der Arabischen Litteratur,” *DİA*, 14:35-36.

⁶³ “Türkiye’de ne kadar el yazması eser vardır?” Kültür ve Turizm Bakanlığı, <https://www.ktb.gov.tr/TR-132687/turkiyede-ne-kadar-el-yazmasi-eser-vardir.html> (28.08.2023).

⁶⁴ el-Cāsir, “el-Cevherī Leyse Mubtekira Menheci’t-Taḳfiye fi’l-Mu’cemi’l-‘Arabī,” 577-580.

⁶⁵ el-‘Aṭiyye, “el-Taḳfiye fi’l-Luġa li’l-Bendenī: Menhecuhū ve Meşādiruhū,” 301; el-‘Aṭiyye, “el-Bendenī ve Mu’cemuht-Taḳfiye fi’l-Luġa,” 194.

yer alan kelimelerin tamamını esere almayı amaçlamamış, belirli özelliklere sahip kelimeleri özel bir amaç uğrunda toplamıştır.⁶⁶

et-Taḳfiye, hakkında yapılan çalışmalarda ilk olarak *eş-Şihāh* ile karşılaştırılmıştır. Ancak kronolojik olarak *eş-Şihāh*'in da gerisinde olan Fārābî'nin *Dīvanu'l-Edeb*'i de ilgili karşılaştırmada yer almıştır. 'Aṭiyye, *et-Taḳfiye* ile *Dīvanu'l-Edeb* arasındaki karşılaştırma konusunda Fārābî'nin *et-Taḳfiye*'nin varlığını bilip bilmediği konusu üzerinde durmaktadır. *Dīvanu'l-Edeb*'in ön sözünde, dilin söz varlığını toplama amacıyla geçmişte pek çok kitap yazıldığı bilgisi yer alsa da⁶⁷ hiçbir alim ismine yer verilmemiş olması bu şüpheyi desteklemektedir.⁶⁸ Akla ilk gelen, bu yöntemi uygulamada Cevherî'nin, dayısı Fārābî'den etkilendiği şeklinde olsa da Fārābî'nin de eserinin ön sözünde "ilk" olduğunu açıklaması; kelimelerin dizim yöntemi değil kelimedeki kök harflerin türüne göre sınıflandırma yönteminde ilk olduğuna işaret ediyor olmalıdır.⁶⁹

2.1.1. Bendenîcî Öncesi *Kāfiye*

Çalışmamızın iddiası Bendenîcî'nin kronolojik öncülüğü olsa da, *kāfiye* ekolü, Bendenîcî öncesini de ilgilendirmektedir. Çünkü hicri 2 ve 3. asırlar, Hālil b. Aḥmed ile başlayan Arapça sözlük yazımının devamı niteliğindeki eserler için uygun bir zaman olarak görülebilir. Söz gelimi İbn Ḳuteybe'nin de *et-Taḳfiye* adında bir eserinin olduğu, fakat günümüze ulaşmadığı iddia edilmektedir.⁷⁰ İbnu'n-Nedîm (ö. 385/995); bu eserin 3 bölümünü gördüğünü, bu 3 bölümün 600 sayfadan oluştuğunu, iki bölümün ise eksik olduğunu belirtmekte; hakkında soru sorduğu hattatların eserin eksik olan bölümlerinin bulunduğunu, bununla birlikte Bendenîcî'nin *et-Taḳfiye*'sinden daha görkemli ve kapsamlı olduğunu söylediklerini aktarmaktadır.⁷¹ Öte yandan 'Aṭiyye, İbnu'n-Nedîm'in İbn Ḳuteybe'ye ait bir başka eser olan *Cāmi'u'l-Fıḫh*'ı, ف, ق ve ؤ harflerindeki lafız benzerliği nedeniyle "taḳfiye" ismi ile zikrettiğini savunmuş; Bendenîcî ve *et-Taḳfiye*'sine ilişkin yeterince bilgisinin olmadığını söyleyerek Bendenîcî öncesinde *kāfiye* yöntemini

⁶⁶ es-Sāmerrā'î, "Fi'l-Ḳavāfi ve Kitābu't-Taḳfiye," 331-332.

⁶⁷ el-Fārābî, *Dīvanu'l-Edeb*, 1:72.

⁶⁸ el-'Aṭiyye, "Niẓāmu'l-Ḳavāfi fi'l-Mu'cemi'l-'Arabî beyne'l-Cevherî ve'l-Bendenîcî ve'bni Ḳuteybe," 9-12.

⁶⁹ Remzî Ba'lebekkî, *et-Turāşu'l-Mu'cemiyu'l-'Arabî mine'l-Ḳarni's-Şānî ḥatte'l-Ḳarni's-Şānî 'Aşera li'l-Hicra*, 527-528.

⁷⁰ Naşşār, *el-Mu'cemu'l-'Arabî*, 158.

⁷¹ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 115-116.

aktarımı, Bendenîcî'de iki farklı *kāfiye* alt başlığında verilmiştir.⁷⁶ Aşağıdaki tabloda *İşlāḥu'l-Manṭıḳ* ile *et-Taḳfiye* arasındaki benzer yönler, anlatılan verileri okuyucu zihninde daha anlamlı kılmaktadır:

ÖRNEKLEM BAŞLIĞI		İBNU'S-SİKKĪT (İşlāḥu'l-manṭıḳ)	BENDENĪCĪ (et-Taḳfiye)	AÇIKLAMA
Kelime Kalıbı	Kelimenin Son Harfi			
فعل	ح	نرح - طرح - فلح - طلع - صبح - صرح - نضح - قرح ⁷⁷	نرح - طرح - فلح - طلع - صبح - صرح - نضح - قرح - ذبح - سمح - كبح - نبح - ضبح - فتح ⁷⁸ ...	Bendenîcî, aynı sıraya ve kelimelere sahip olsa da daha fazla kelime aktarmıştır.
	ع	نرع - شرع - قمع - طبع - ضرع - فرع - ضبع - قرع - جرع - صدع - سلع - قلع - جزع - ضلع - نزع ⁷⁹	ذرع - شرع - قمع - طبع - ضرع - فرع - ضبع جرع - صدع - سلع - قلع - جزع - ضلع - نزع - قطع - سمع ربع ⁸⁰ ...	Bu satırın Bendenîcî sütununda قَرع kelimesi eksik gibi görünse de, فَعَل başlığı altında verilmesi, bunun yazar ya da müstensih hatası olduğunu düşündürmektedir. Ayrıca Bendenîcî, İbnu's-Sikkî't'in kelimelerinden sonra eklemelerde bulunmuştur.

⁷⁶ Remzî Ba'lebekkî, *et-Turāsu'l-Mu'cemîyyu'l-'Arabî*, 529-530.

⁷⁷ İbnu's-Sikkî't, *İşlāḥu'l-Manṭıḳ*, 65-66.

⁷⁸ el-Bendenîcî, *Kitābu't-Taḳfiye fi'l-Luġa*, 277-278.

⁷⁹ İbnu's-Sikkî't, *İşlāḥu'l-Manṭıḳ*, 38-40.

⁸⁰ el-Bendenîcî, *Kitābu't-Taḳfiye fi'l-Luġa*, 530-531.

	ط	فرط - شرط - خرط - خبط - لقط - قط - حبط - نفط - مرط - لبط - ابط - ربط - عبط... ⁸²	فرط - شرط - خرط خبط - لقط - قط - حبط - نفط - مرط لبط - ابط - ربط - عبط... ⁸²	İbnu's-Sikkīt, ط harfi için bu satırdakilerle yetinmiş, Bendenicī ise aynı sıralamadan sonra diğer kelimelerle devam etmiştir.
	ن	قرن - غبن - حزن - عجن - فن - سن - سفن... ⁸³	قرن - ن - حتن - غبن - حزن... ⁸⁴	Bendenicī, ilgili kelimelerin bir kısmını almamış, bazılarının da arasına başka kelimeler eklemiştir.

Tablo 1: İbnu's-Sikkīt ile Bendenicī'nin Eserlerinin Benzerlikleri⁸⁵

Bendenicī, İbnu's-Sikkīt'ten kayda değer alıntılar yapmasına karşın eserinde ismini anmamıştır. Fakat bu durum, Bendenicī'nin kibri veya korkusu yerine -özellikle فَعَلَ ve فَعْلٌ vezinlerinde- İbnu's-Sikkīt'ten edindiği yöntemi eserinin tamamında uygulamasıyla açıklanmalıdır. Çünkü *kāfiye* alt başlıklarıyla, kelime dağarcığı ve vezin açısından *İslāhu'l-Mantık*'ı oldukça aşmıştır. Bendenicī'nin kaynakları arasında tespit edilen isim zenginliği ve niteliği de buna işaret etmektedir.⁸⁶ *et-Takfiye*'nin ana başlıklarının çoğunun فَعْلٌ ve فَعْلٌ vezinleriyle başlıyor olması da *İslāhu'l-Mantık* ile olan ilişkisini doğrular niteliktedir.⁸⁷ Netice itibarıyla, müstakil bir sözlük çalışması olmasa da dizim yöntemi bakımından son harfin dikkate alınmasının, Bendenicī öncesine uzandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca İbnu's-Sikkīt'in vefatının, Bendenicī'nin vefatından 40 yıl önce olması, aralarındaki

⁸¹ İbnu's-Sikkīt, *İslāhu'l-Mantık*, 58.

⁸² el-Bendenicī, *Kitābu't-Takfiye fi'l-Luġa*, 509-510.

⁸³ İbnu's-Sikkīt, *İslāhu'l-Mantık*, 47-48.

⁸⁴ el-Bendenicī, *Kitābu't-Takfiye fi'l-Luġa*, 646-647.

⁸⁵ Daha fazla bilgi için bkz. İbrahim Emre Özdoğan, *el-Bendenicī'nin Kitābu't-Takfiyesi ve Sözlükbilim Açısından Değeri*, 104-108.

⁸⁶ Bendenicī'nin kaynakları hakkında daha fazla bilgi için bkz. İbrahim Emre Özdoğan, *el-Bendenicī'nin Kitābu't-Takfiyesi ve Sözlükbilim Açısından Değeri*, 115-133.

⁸⁷ Remzī Ba'lebekkī, *et-Turāşu'l-Mu'cemiyu'l-'Arabī*, 530-531.

hoca-öğrenci ilişkisi ve Bendenîcî'nin İbnu's-Sikkî't'in kelime sıralamasına yaptığı ekler bu konuda birer delil olarak değerlendirilebilir.⁸⁸

2.2. Cevherî'nin *Ķāfiye* Ekolünün Kurucusu Olduğu İddiası

Sözlüğünü *Ķāfiye* yöntemi üzere düzenleyen ilk ismin Cevherî olduğu görüşü, savunucuları tarafından keskin ve net bir dille ifade edilmektedir. Bu isimler arasında; Cevherî'nin *eş-Şihāh*'ını tahkik eden AĶmed b. 'Abdilgāfūr b. MuĶammed Nūr 'AtĶār (ö. 1991) ve modern dil bilimi araştırmalarının öncüsü kabul edilen İbrāhîm Enîs AĶmed⁸⁹ (ö. 1997) yer almaktadır. Öte yandan, detayları bir sonraki başlıkta verilecek olan ve Fārābî'nin kurucu olduğunu savunan AĶmed MuĶtār 'Umer'in (ö. 2003) görüşleri ile oldukça net bir dille Cevherî'nin kurucu olduğunu savunan 'AtĶār'ın söz birliği ettikleri konu, Bendenîcî ile Cevherî'nin yöntemi uygularken farklı amaçlar taşımalarıdır.

'AtĶār, *Ķāfiye* ekolünün kuruculuğu konusunda Cevherî lehinde ön kabul odaklı bir yaklaşım benimsemektedir. Zira Bendenîcî ile aralarındaki kapsam ve yöntem farkını dikkate almayanlara şaşırıldığını, daha da ileri giderek Bendenîcî'nin sözlük yazımından anlamadığını oldukça sert ve net bir dille ifade etmektedir. Çünkü ona göre, *et-TaĶfiye* yalnızca şairlere özel olarak tasarlanmış bir kitaptır. Ayrıca Cāsir ile 'Atiyye başta olmak üzere Bendenîcî'nin öncülüğünü savunan isimler hakkında, bu görüşü savunmanın yakışık almadığını belirtmektedir.⁹⁰ Bununla birlikte, Bendenîcî ile Fārābî'nin kronolojik öncülüğünü kabul etmektedir. Ancak Bendenîcî'yi söz varlığını toplama amacı gütmemesiyle dışlarken Fārābî iddiasını daha tutarlı görmektedir. 'AtĶār'ın iddiasını güçlendirmek için öne sürdüğü argümanlardan biri de Cevherî dahil, ön sözünde *et-TaĶfiye*'nin anıldığı bir sözlüğün bulunmamasıdır. Anlaşılan o ki, 'AtĶār, tahkik ettiği *eş-Şihāh*'ı savunmak uğruna, Cevherî'nin Bendenîcî'den haberi olmamasını, kuruculuğuna halel getirecek bir unsur olarak görmemektedir.⁹¹

'AtĶār, Fārābî'nin ekolün kurucusu olduğunu iddia etmenin daha tutarlı bir yaklaşım olacağını savunsa da bu görüşe sahip Alman asıllı oryantalist Fritz Krenkow'a (ö. 1952) karşı gelmektedir. Zira *Dīvanu'l-Edeb* ile *eş-Şihāh*'ın; geçerlik, kapsam ve nitelik yönlerinden ayrıldığını ileri sürmektedir.⁹² Ancak 'AtĶār'ın farklı görüşlere verdiği tepkiler, ilgili eserler

⁸⁸ Remzî Ba'lebekkî, *et-Turāşu'l-Mu'cemîyyu'l-'Arabî*, 534.

⁸⁹ İbrāhîm Enîs, *Delāletu'l-Elfāz*, 243.

⁹⁰ 'AtĶār, "MuĶaddime," 3-5.

⁹¹ 'AtĶār, "MuĶaddime," 5-6.

⁹² 'AtĶār, *MuĶaddimetu's-Şihāh*, 81-82.

arasındaki farklılıklar temelinde şekillenmektedir. Oysa kronolojik öncelik ile nitelik farklılıkları ayrı parametrelerdir. ‘Attâr, daha da ileri giderek Bendenîcî'nin “elif” harfine kalbolmuş “vāv” ve “yā” harflerinin aslını gözetmemesini, kelime bilgisi konusundaki eksikliğine ve söz varlığını aktarma amacı taşıyıp taşımadığına; bu görüşünü de *et-Takfiye*'nin alfabetik açıdan düzensiz oluşuna dayandırmaktadır.⁹³ Ancak Bendenîcî'nin Basra ve Kûfe ekolü alimlerinden öğrencilik ettiği isimlerin dil bilimsel yetkinliği, bu iddiayı ironik kılmaktadır. Bendenîcî'nin dil bilimi amaçlı gezileri ve hocaları, Arap dili yapısı hakkında bilgisiz kalamayacağını göstermektedir. Ayrıca günümüze de ulaşan şiirleri, kelime kullanımı ve dil hakimiyeti konusunda oldukça fikir vericidir. O kadar ki amacı ne olursa olsun kâfiye sistemini kullanması, dil hakimiyetinin bizatihi delili sayılabilir. Günümüze ulaşmasa da isimlerinden içeriği anlaşılan diğer iki eseri de bunu desteklemektedir.⁹⁴ ‘Attâr, konu hakkındaki düşüncelerini veciz bir şekilde şöyle sonlandırmaktadır: “İmamın namaza cemaatten sonra gelmesi mihraba geçmesine engel değildir.”⁹⁵ Kanaatimizce bu söz, tartışmanın daha önce belirttiğimiz gibi kronolojiye değil niteliğe dayandığını ispatlar niteliktedir. Zira tartışmanın kilit noktası, sistemin “son harfe” mi yoksa “bâb ve faşl sistemine” mi dayalı olarak tanımlanması gerektiğidir.⁹⁶

2.3. Fārâbî'nin Kâfiye Ekolünün Kurucusu Olduğu İddiası

Alman oryantalist Fritz Krenkow ile Arap sözlük biliminde oldukça seçkin bir konuma sahip olan Mısırlı yazar Aḥmed Muḥtâr ‘Umer (ö. 2003), Fārâbî'nin ekol kurucusu olduğu yönündeki görüş ve iddialarını bir adım ileriye götürerek, Cevherî'nin *eş-Şihâh*'ının Fārâbî'nin *Divānu'l-Edeb*'inden alıntılandığını ileri sürmüştür. Özellikle; yüksek lisans tezi de dahil olmak üzere *Divānu'l-Edeb*'in tahkiki gibi Fārâbî üzerine yoğun çalışmalar yapan Aḥmed Muḥtâr ‘Umer'in görüşlerinin derinlemesine anlaşılması gerekmektedir. Fritz Krenkow'un “*eş-Şihâh*'ta, *Divānu'l-Edeb*'te yer almayan hiçbir kelimenin bulunmadığı” söylemi ise el-‘Atiyye tarafından araştırma yetersizliğine dayandırılmıştır.⁹⁷ Aḥmed Muḥtâr ‘Umer, Fārâbî'nin öncülüğünden çok Bendenîcî'yi karşılaştırmanın dışında bırakma tarafını tutmuştur. Ona göre Bendenîcî; ek harfleri ayırmaması, son harf dışındaki

⁹³ ‘Attâr, “Mukaddime,” 7-9.

⁹⁴ Abdulkâdir ‘Abdulcelil, *el-Medârisu'l-Mu‘cemîyye*, 287.

⁹⁵ ‘Attâr, “Mukaddime,” 15.

⁹⁶ Abdulkâdir ‘Abdulcelil, *el-Medârisu'l-Mu‘cemîyye*, 286.

⁹⁷ Aḥmed Muḥtâr ‘Umer, *el-Baḥşu'l-Luġavî ‘inde'l-Arab*, 224; Fritz Krenkow, “The Beginnings of Arabic Lexicography Till The Time of al-Jauhari, with Special Reference to The Work of Ibn Duraid,” 269; el-‘Atiyye, “Niẓāmu'l-Kavâfi,” 8.

harfleri dikkate almaması ve söz varlığını aktarmayı amaçlamaması nedenleriyle, Fārābī karşısında alternatif olamaz. Çünkü Cevherī başlığında da aktarıldığı üzere tartışmanın kilit noktası, sistemin “son harfe” mi yoksa “bāb ve faşl sistemine” mi dayalı olarak tanımlanması gerektiğidir.⁹⁸ İşte Aḥmed Muḥtār ‘Umer de bu sistemin uygulanmadığı bir kitabı ilgili kategoriye dahil etmemektedir. O, Cevherī'nin *eş-Şihāḥ* ile kavuşmuş olduğu şöhreti, Fārābī aleyhinde haksızlık olarak görmektedir.⁹⁹ Ancak Cevherī'nin ileri düzeyde alıntı yaptığı iddiasının, dönemin hiçbir eserinde söz konusu edilmemesi gibi gerekçelerle reddedildiği de olmuştur.¹⁰⁰

Modern dönem araştırmacılarından Yusrā ‘Abdulḡanī ‘Abdullāh da Fārābī'nin ekol kurucusu olduğunu savunmaktadır. Kendini öncü kabul eden Cevherī'nin bu tutumunu ise, kibirli oluşuna bağlamaktadır.¹⁰¹ Cevherī'nin, vefatına yakın bir zamanda aklını yitirdiği, uçacağını sandığı için ölümünün yere çakılarak gerçekleştiği bilgisi de Cevherī'nin olağan dışı tavrının bir delili olarak kabul edilebilir.¹⁰²

Sonuç

Bir eserin, içinde bulunduğu disiplin tarihindeki konumu, geçmişinden gördüğü etki ile geleceğe sağladığı aktarım dilemması içinde belirlenir. Arapça sözlük yazımı disiplininde yer alan eserlerin konumunu belirlemek de gerek dilin gramer yönü gerekse de söz varlığı yönünün kurumsallaşma sürecini tespit edip doğru anlamlandırmak için ciddi bir önemi haizdir. Üzerinde yeterince çalışılmamış, çalışılsa da hak ettiği tarihsel konum savunulmamış bir eser olan el-Yemān b. Ebi'l-Yemān Ebū Bişr el-Bendenīcī'nin *Kitābu't-Taḳfiye fi'l-Luḡa'sı*, söz konusu değerlendirmenin kritik bir zaman diliminde yer almaktadır.

Hicri 3. asrın dil alimi ve şairi Bendenīcī, yazdığı eserle kelimenin son harfi dikkate alınarak dizimlenen sözlükler içerisinde bir ilktir. Ancak hicri 4. asrın iki dil alimi olan Fārābī ve özellikle Cevherī'nin eserlerinin gördüğü ilgi, Bendenīcī'yi gölgede bırakmıştır. O kadar ki Arapça sözlük yazım tarihini konu edinen bazı eserlerin Bendenīcī'den hiç söz etmediği görülmektedir.

Çalışmamız sırasında ulaştığımız sonuçlar, ekol öncülüğü konusundaki tartışmaların üç noktada yoğunlaştığını göstermektedir. Bunlardan ilki, yeterince tartışılmamış olan Bendenīcī öncesi dönemdir. Özellikle

⁹⁸ ‘Abdulḡādir ‘Abdulcelīl, *el-Medārisu'l-Mu'cemiyye*, 286.

⁹⁹ Aḥmed Muḥtār ‘Umer, *el-Baḡsu'l-Luḡavī 'inde'l-'Arab*, 221-224.

¹⁰⁰ ‘Abdussemī Muḥammed Aḥmed, *el-Me'ācimu'l-'Arabiyye: Dirāse Tahlīliyye*, 81-82.

¹⁰¹ Yusrā ‘Abdulḡanī ‘Abdullāh, *Mu'cemu'l-Me'ācimi'l-'Arabiyye*, 172-173.

¹⁰² es-Suyūṭī, *Buḡyetu'l-Vu'āt fi Ṭabaḡāti'n-Naḥviyyine ve'n-Nuḡāt*, 1:447.

Bendenîcî'nin hocalarından olan İbnu's-Sikkî't'in, söz varlığı aktarımını amaçlamasa da hatalı kullanımlar konusunda bilgi verdiği eseri *İşlâhu'l-Mantık*'ın, Bendenîcî'de, sözlük yazımında son harflerin dikkate alınması fikrinin temelini oluşturduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan Ebû Hânîfe ed-Dîneverî'nin botanik ansiklopedisinde verdiği bilgiler ile İbn Kuteybe'ye ait olan ve sözlük olduğu sanılan bir eserin varlığı, hicri 3. asrın Bendenîcî öncesi dönemini karartmaktadır. Zira ilgili bilgi ile sanı, vefat tarihleri yakın olsa da Bendenîcî dönemi ile öncesinde yaşayan dil bilginlerinin zihin yapısı hakkında fikir vericidir. Dolayısıyla elimizdeki veriler, yazım amacından bağımsız olarak sözlüğünde *kāfiye* sistemini uygulayan ilk ismin Bendenîcî olduğunu göstermektedir.

Tartışmaların yoğunlaştığı ikinci konu, sözlüğün yazım amacıdır. Bendenîcî'nin kelime seçimlerinde izlediği düzen de dahil olmak üzere birçok akli ve nakli delil, *et-Taḳfiye*'nin şairlere kelime bulma kolaylığı amacıyla kaleme alındığını göstermektedir. Ancak amaç farklılığı, o amaç uğrunda gerçekleştirilen çalışmaların niteliğine zarar vermez. Zira “sözlük” kavramı, çeşitli tanımlamalar gereği tematik olarak da ele alınabilen bir türdür. Öte yandan *et-Taḳfiye*'nin varlığı kabul edilirken yalnızca yazım amacından yola çıkılarak öncülüğünün inkar edilmesi, tartışmanın niteliğini ve keskin yaklaşımların niyetini sorgulatmaktadır.

Tartışmaların yoğunlaştığı üçüncü konu ise harflerin dizimi sırasında *bāb* ve *faşl* sisteminin uygulanıp uygulanmadığıdır. Ancak bu iddia da öncülükten öte sistemin geliştirilmesine dayalı bir tartışmadır. Dolayısıyla - elimizde olan eser ve verilere göre- *kāfiye* yöntemini ilk kullananın Bendenîcî, *bāb* ve *faşl* sistemini uygulayarak daha nitelikli hale getirenin ise Fārābî olduğu anlaşılmaktadır. İlgili yöntemi, Fārābî ile geliştirilen nitelikli haliyle ele alarak oldukça kapsamlı hale getirip Arap diline dair büyük bir dil birikimi aktaran ve 3 asırlık büyük etkisine ek olarak Arapça sözlük yazımı tarihinde bir devrim kabul edilenin ise Cevherî olduğu yadsınamaz bir bilgidir.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest:

Yazarlar çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. / The authors declared that there is no conflict of interest.

Finansal Destek / Grant Support:

Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

Yazar Katkıları / Author Contributions:

İbrahim Emre Özdoğan %50
Soner Gündüzöz %50

KAYNAKÇA

- ‘Abdullāh, Yusrā ‘Abdulḡanī. *Mu‘cemu’l- Me‘ācimi’l ‘Arabiyye*. Beyrūt: Dāru’l-Cil, 1991.
- ‘Abdulcelil, ‘Abdulḡadir. *el-Medārisu’l-Mu‘cemiyye*. 2. Basım. ‘Ammān: Dāru Şafā’, 2014.
- Aḡmed, ‘Abdussemeī. *el-Me‘ācimu’l-‘Arabiyye: Dirāse Taḡlilīyye*. Ḳāhira: Dāru’l-Fikri’l-‘Arabī, 1969.
- el-‘Aṡiyye, Ḥalil İbrāhīm. “el-Bendenīci ve Mu‘cemuhu’t-Taḳfiye fi’l-Luḡa.” *Mecelletu’l-Lisāni’l-‘Arabī* 17:1 (1979): 194-202.
- el-‘Aṡiyye, Ḥalil İbrāhīm. “Muḡaddime.” *Kitābu’t-Taḳfiye fi’l-Luḡa*, mlf. el-Yemān b. Ebi’l-Yemān el-Bendenīci, içinde 7-29. Bağdād: Maṡba‘atu’l-‘Ānī, 1976.
- el-‘Aṡiyye, Ḥalil İbrāhīm. “Nizāmu’l-Ḳavāfi fi’l-Mu‘cemi’l-‘Arabī beyne’l-Cevherī ve’l-Bendenīci ve’bni Ḳuteybe.” *Mecelletu Kulliyeti’l-Ādāb* 10 (1976): 1-20.
- el-‘Aṡiyye, Ḥalil İbrāhīm. “et-Taḳfiye fi’l-Luḡa li’l-Bendenīci: Menhecuhū ve Meşādiruhū.” *Mecelletu’l-Mevrid* 5:4 (1976): 301-305.
- ‘Aṡṡār, Aḡmed ‘Abdulḡafūr. “Muḡaddime.” *Tācu’l-Luḡa ve Şiḡāhu’l-‘Arabiyye*, mlf. Ebū Naşr İsmā’il b. Ḥammād el-Cevherī, içinde 1-15. Beyrūt: Dāru’l-İlmi li’l-Melāyīn, 1979.
- ‘Aṡṡār, Aḡmed ‘Abdulḡafūr. *Muḡaddimetu’ş-Şiḡāḡ*. 3. Basım. Beyrūt: Dāru’l-İlmi li’l-Melāyīn, 1984.
- Ba’lebekkī, Remzī. *et-Turāşu’l-Mu‘cemiyyu’l-‘Arabī mine’l-Ḳarni’ş-Şānī ḡatte’l-Ḳarni’ş-Şānī ‘Aşera li’l-Hicra*. 1. Basım. Beyrūt: el-Merkezu’l-‘Arabī li’l-Ebhās, 2020.
- el-Bendenīci, el-Yemān b. Ebi’l-Yemān. *Kitābu’t-Taḳfiye fi’l-Luḡa*. Tah. Ḥalil İbrāhīm el-‘Aṡiyye. Bağdād: Maṡba‘atu’l-‘Ānī, 1976.
- Carter, M. G. “Arabic Lexicography.” *Religion, Learning and Science in the Abbasid Period*. ed. Young, M. J. L. – J.D. Latham - Robert Bertram Serjeant, içinde 106-117. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- Carter, M. G. “Lexicography, medieval.” *Encyclopedia of Arabic Literature*. ed. Meisami, Julie Scott – Paul Starkey, içinde 467-469. Londra: Routledge, 1998.
- el-Cāsir, Ḥamed. “el-Cevherī Leyse MUBtekira Menhecit-Taḳfiye fi’l-Mu‘cemi’l-‘Arabī.” *Mecelletu’l-‘Arab* 1:7 (Nisan 1967): 577-588.
- Çelebi, İlyas. “Sāhib b. Abbād.” *DĪA*, 35:512-515.
- ed-Dineverī, Ebū Ḥanīfe. *Kitābu’n-nebāt*. Beyrūt: Dāru’l-Ḳalem, 1974.
- Dozy, Reinhart Pieter Anne. *Tekmiletu’l-Me‘ācimi’l-‘Arabiyye*. Çev. Muḡammed Selīm Nu‘aymī. Bağdād: Dāru’r-Raşīd li’n-Neşr, 1980.
- Durmuş, İsmail. “Muḡammed Murtazā Zebīdī.” *DĪA*, 44:168-171.
- Durmuş, İsmail. “Sözlük.” *DĪA*, 37:398-401.
- Ebū ‘Ubeyd el-Bekrī, ‘Abdullāh b. ‘Abdilazīz b. Muḡammed b. Eyyüb b. ‘Amr. *Mu‘cemu Me’sṡa’cem min Esmā’i’l-Bilād ve’l-Mevāḡi*. Beyrūt: ‘Ālemu’l-Kutub, tsz.
- Elmalı, Hüseyin. “Mu‘cemu Mekāyfi’l-luga.” *DĪA*, 30:345-346.
- Elmalı, Hüseyin. “Tehzībü’l-luga.” *DĪA*, 40:330-331.
- Emīn, Aḡmed. *Ḍuḡa’l-İslām*. Ḳāhira: Maṡba‘atu’l-İ’timād, 1933.
- Enīs, İbrāhīm. *Delāletu’l-Elfāz*. 3. Basım. Ḳāhira: Mektebetu’l-Anglo el-Mişriyye, 1976.

- Eren, Ali Cüneyt. "Arapça Alfabetik Sözlüklerin Tanıtımı." *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 9:1 (Ağustos 2009): 129-151.
- el-Fârâbî, İshâk b. İbrâhîm. *Dîvanu'l-Edeb*. Tah. Ahmed Muhtâr 'Umer. Kâhira: Muessesetu Dâri's-Şa'bi li's-Şihâfeti ve't-Ṭibâ'ati ve'n-Neşr, 1974.
- Fleisch, Henri. "İbn Fâris." Çev. Süleyman Tülücü - Mustafa Kaya. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (Haziran 2010): 209-219.
- Fück, Johann. *el-'Arabiyye Dirâsât fi'l-Luğa ve'l-Lehecât ve'l-Esâlib*. Çev. 'Abdulhalim Neccâr. Kâhira: el-Merkezu'l-Kavmî li't-Terceme, 2014.
- Gündüzöz, Soner. "Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları." *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri Tarih ve Problemler*. ed. İsmail Güler, içinde 23-77. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- el-Ḥamevî, Şihâbuddîn Yâkût b. 'Abdillâh. *Mu'cemu'l-Buldân*. Beyrût: Dâru Şâdir, 1977.
- Hân, Şiddîk Hasan. *el-Bulğa fi Usûli'l-Luğa*. Kostantiniyye: Maṭba'atu'l-Cevâ'ib, 1879.
- Harman, Ömer Faruk. "Saîd b. Yûsuf el-Feyyûmî." *DİA*, 12:517-519.
- Haywood, John A. *Arabic Lexicography*. Leiden: E.J. Brill, 1960.
- "İbn Ebi'l-Yemân, el-Yemân b. Ebi'l-Yemân el-Bendenîcî. Kitâbü't-Takfiye." <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/206441> (16.08.2023)
- İbnu'n-Nedîm, Muḥammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muḥammed b. İshâk. *el-Fihrist*. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, tsz.
- İbnu's-Sikkît, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk. *İşlâhu'l-Manṭık*. 1. Basım. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 2002.
- İsmâ'îl, 'Ubeyd. "Riyadetu Medraseti'l-Kâfiye". *Mecelletu Mecma'i'l-Luğati'l-'Arabiyye bi's-Şâriha* 4 (Mart 2023): 36-41.
- Kanar, Mehmet. "Geschichte Der Arabischen Litteratur." *DİA*, 14:35-37.
- Karaarslan, Nasuhi Ünal. "el-Cemhere." *DİA*, 7:323.
- Karaarslan, Nasuhi Ünal. "İshak b. İbrâhîm el-Fârâbî." *DİA*, 12:163-164.
- Karabela, Nevin. "Cevherî ve Sözlük Bilimine Katkıları." Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu. ed. İsmail Hakkı Göksoy – Nejdet Durak, içinde 631-636. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2007.
- Keith, Arthur Berriedale. *A History Of Sanskrit Literature*. London: Oxford University Press, 1961.
- Kılıç, Hulusi. "Ebû Amr eş-Şeybânî." *DİA*, 10:98-99.
- Kılıç, Hulusi. "Lisânü'l-Arab." *DİA*, 27:195-196.
- Kılıç, Hulusi. "Tâcü'l-luga." *DİA*, 39:356-357.
- Krenkow, Fritz. "The Beginnings of Arabic Lexicography Till The Time of al-Jauhari, with Special Reference to The Work of Ibn Duraid." *Journal of the Royal Asiatic Society* 56:1 (Ekim 1924): 255-270.
- el-Maḥzûmî, Mehdî. *el-Ḥalîl b. Ahmed el-Ferâhidî A'mâluhü ve Menâhicühü*. Bağdâd: Maṭba'atu'z-Zehrâ, 1960.
- Muhtar, Cemal. "İslâmda Sözlük Çalışmaları." *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1985): 363-370.
- Naşşâr, Ḥuseyn. *el-Mu'cemu'l-'Arabî*. 4. Basım. Kâhira: Dâru Mısr li't-Ṭibâ'a, 1988.

- Özdoğan, İbrahim Emre. *el-Bendenîcî'nin Kitâbü't-Takfiyesi ve Sözlükbilim Açısından Değeri*, ed. Soner Gündüzöz. Ankara: İlahiyât Yayınları, 2024.
- es-Şafedî, Şalâhuddîn Hâlîl b. 'İzziddîn Aybek b. 'Abdillâh. *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*. Beyrüt: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 2000.
- es-Sâmerrâ'î, İbrâhîm b. Aḥmed b. Râşid. "Fi'l-Ḳavâfi ve Kitâbu't-Takfiye". *Mecelletu'l-Mevrid* 7:3 (1978): 329-333.
- es-Şarrâf, 'Alî Maḥmûd. "Uşûlu'l-Mu'cemi'l-'Arabî." *el-Mecelletu'l-Urduniyye fi'l-Luğati'l-'Arabîyyeti ve Âdâbihâ* 9:4 (Aralık 2013): 159-190.
- es-Suyûtî, Celâluddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muḥammed el-Ḥudayrî. *Buğyetu'l-Vu'ât fi Ṭabaḳâti'n-Nahviyyine ve'n-Nuḥât*. Ḳâhira: 'İsâ el-Bâbî el-Ḥalebî ve Şurekâhu, 1965.
- Şâhîn, 'Abduşşabûr. *Dirâsât Luğaviyye*. 2. Basım. Beyrüt: Muessesetu'r-Risâle, 1986.
- eş-Şerkâvî İḳbâl, Aḥmed b. el-'Abbâs b. el-Cilâlî. *Mu'cemu'l-Me'âcim*. 2. Basım. Beyrüt: Dâru'l- Ğarbi'l-İslâmî, 1993.
- Şimşek, Ahmed. "Kronoloji ve Zaman Algısı." *Tarih Nasıl Öğretilir?*. ed. Mustafa Safran, içinde 79-82. İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, 2010.
- Şîr, Eddî. *el-Elfâzu'l-Fârisiyyetu'l-Mu'arreb*. 2. Basım. Beyrüt: Dâru'l-'Arab, 1908.
- TDK (Türk Dil Kurumu). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009.
- Tülücü, Süleyman. "el-Bâri'." *DİA*, 5:73-74.
- "Türkiye'de ne kadar el yazması eser vardır?." Kültür ve Turizm Bakanlığı. <https://www.ktb.gov.tr/TR-132687/turkiyede-ne-kadar-el-yazmasi-eser-vardir.html> (28.08.2023).
- 'Umer, Aḥmed Muḥtâr. *el-Baḥşu'l-Luğavî 'inde'l-'Arab*. 6. Basım. Ḳâhira: 'Âlemu'l-Kutub, 1988.
- 'Uşâmeniyye, Buşeyne. "Bidâyātu'l-Mu'cemi'l-'Arabî beyne'l-Ḥalîl el-Ferâhîdî ve 'Abdullâh b. 'Abbâs." *Cahiers de Traduction* 18:1 (Eylül 2015): 8-22.

